

Bibliák a kora újkori református lelkészi könyvtárakban

Oláh Róbert

„...mennyei fegyverekkel legyenek felszerelve...”¹

Egy vita margójára

Péter Katalin 1985-ös problémafelvetése² nyomán kezdtünk el újra foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy milyen formában jutott el a Szentírás a reformátusokhoz a kora újkor hajnalán. Az általa megfogalmazott (kissé egyszerűsítő és jórészt elmarasztaló) következtetésekre született válaszok nyomán az elmúlt három évtizedben sokat tisztult a kép. Zsindely Endre,³ Barcza József és Szigeti Jenő,⁴ Fabiny Tibor,⁵ Márkus Mihály,⁶ valamint Fekete Csaba⁷ *Theológiai Szemle*ben megjelent írásain túl Czeglédy Sándor,⁸ Dienes Dénes,⁹ majd Gáborjáni Szabó Botond¹⁰ jelentkezett hozzászólásra.

A tanulmányban arra keresem a választ, hogy mivel járulhat hozzá a könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatások korpusza egy eddig alapvetően

-
- ¹ Részlet az 1567. évi debreceni zsinat „articuli majores” XLII. cikkéből. Ld.: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Szerk.: Kiss Áron. Bp., 1881. (Protestans theologiai könyvtár, 15.) (továbbiakban: KISS, 1881.) 583. p.
 - ² PÉTER KATALIN: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században. In: *Theológiai Szemle*, 1985. 335–338. p.; bővebben: Uő: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. In: *Századok*, 1985. 4. sz. 1006–1028. p.; Uő: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. In: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Bp., 1995. 31–55. p.
 - ³ ZSINDELY ENDRE: „Egymással összefüggő és egymást kiegészítő jelenségek”. In: *Theológiai Szemle*, 1985. 338–340. p.
 - ⁴ BARCZA JÓZSEF – SZIGETI JENŐ: „A Szentírás jobb és pontosabb megismeréséért”. In: *Theológiai Szemle*, 1985. 341–342. p. (továbbiakban: BARCZA–SZIGETI, 1985.)
 - ⁵ FABINY TIBOR: A Biblia szerepe a protestánsok műveltségének kialakulásában. In: *Theológiai Szemle*, 1985. 343–344. p.
 - ⁶ MÁRKUS MIHÁLY: „Bibliaolvasás a személyes kegyesség érdekében”. In: *Theológiai Szemle*, 1985. 344–345. p.
 - ⁷ FEKETE CSABA: Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem... In: *Theológiai Szemle*, 1985. 345–347. p. (továbbiakban: FEKETE, 1985.)
 - ⁸ CZEGLÉDY SÁNDOR: A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református ígéhirdetésben. In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára.* Szerk.: Barcza József. Bp., 1990. 137–153. p. (továbbiakban: CZEGLÉDY, 1990.)
 - ⁹ DIENES DÉNES: A bibliaolvasás protestáns gyakorlatának példái a 17. században. In: *Ércnél maradandóbb.* Szerk.: Monok István – Nyerges Judit. Bp.–Vizsoly, 2006. 31–42. p. (továbbiakban: DIENES, 2006.)
 - ¹⁰ GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND: Biblia és olvasás. In: *Biblia Sacra Hungarica. A könyv, „mely örök életet ad”.* 2008. november 21. – 2009. március 29. Szerk.: Heltai János – Gáborjáni Szabó Botond. Bp., 2008. 57–70. p.

művelődés- és egyháztörténeti kereteken belül vizsgált kérdéshez. Az 1979-ben indult *Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozat 23 kötetében több mint 2.500 könyvjegyzéket közöltek a szerkesztők. Az alapkutatási szakasz végén a teljes állomány megjelenik az interneten,¹¹ a tervek szerint a jövő évtől statisztikai elemzésekre is használható lesz.¹² A kiadott forrásoknak köszönhetően összevethetjük például az egyes szerzetesi rendházak katalógusait, vagy akár a felvidéki cipszerek és az erdélyi szászok kegyességi olvasmányait. A jegyzékek dokumentálják a különböző református irányzatok recepcióját is. Megfigyelhető például a remonstráns-kontraremonstráns ellentét irodalmának megjelenése, az „ortodox” teológusok vitája az új teológiai és filozófiai irányzatokkal, a puritanizmus térhódítása, a coccejanizmus megjelenése és virágzása, valamint a karteziánizmus elterjedése. Feltételezésem szerint a könyvtár- és olvasmánytörténetnek releváns mondanivalója van a református lelkészek és a Szentírás kora újkori viszonyáról, az új forráscsoport bevonása más nézőpontot és újabb részleteket kínál. A tanulmányban kizárólag a papi réteg Bibliához való viszonyát fogom vizsgálni, és ezen belül is csak arra koncentrálok, hogy milyen volt a 16–18. századi református lelkészek hozzájárása a Szentíráshoz. Hasonló vizsgálat elvégzése lehetséges volna például a fő- és köznemesség, valamint a polgárság esetében is. A korábbi szakirodalom elsősorban a főnemességre koncentrált.

A zsinati határozatok tükrében

Márkus Mihály mutatott rá, hogy már azt is eredménynek tekinthetjük, hogy a papsághoz eljutottak a nyomtatott bibliák, ugyanakkor nehéz elképzelni, hogy nélküle hogyan látták el a szolgálatot. A 16. század második felében tartott zsinatokon számos alkalommal arra kötelezték őket, hogy saját példányt szerezzenek és rendszeresen tanulmányozzák a Szentírást. Az erre vonatkozó források egy részét a Péter Katalinnal folytatott eszmecsere során már idézték.

Az 1567. évi debreceni zsinat nagyobb cikkei XLII. cikke így szól:

„A lelkipásztorok mennyei fegyverekkel legyenek felszerelve: szent bibliával és a megpróbált tudósok magyarázataival [...] Mert a proféták, apostolok és lelkészek köteleztetnek, hogy bibliájok legyen és vizsgálják az írásokat. [...] de mi módon fogják vizsgálni, ha nem lesz bibliájok? A tudósobbak latin és magyar, a tudatlanabbak magyar bibliát vegyenek magoknak.”¹³

A LXV. cikkelye arra figyelmeztette a prédikátorokat, hogy „szorgalmasan olvassák a Bibliát, és amelyeket olvasnak, meg is értsék”.¹⁴ Az 1577. évi nagyváradi zsinat VI. cikkében: „hogy sokak hanyagsága megszüntetessék,

¹¹ Bibliotheca Eruditionis. Régi Magyarországi Nyomtatványok és Olvasmányok adatbank. (1500–1700) Lectio. Online: <http://www.eruditio.hu/lectio> – 2014. május.

¹² Monok István kutatási témái. SZTE Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék / Rólunk / Kutatások / Monok István. Online: <http://www.huminf.u-szeged.hu> – 2014. május.

¹³ Kiss, 1881. 583. p.

¹⁴ Kiss, 1881. 601. p., idézi: BARCZA–SZIGETI, 1985. 341. p.

tetszett a szent zsinatnak, hogy azok, a kiknek bibliájok nincsen, a lelkészségtől eltiltassanak.”¹⁵ Ez alatt nyilvánvalóan nem a teljes magyar nyelvű Szentírást értették a törvényhozók, hiszen az csak több mint tíz év múlva készült el. Az 1587-es csepregi zsinat X. határozati pontja szerint: „A Szentírásból naponként olvassanak egy vagy két részt; tanulják meg azt, kiváltképpen a Pál leveleit.”¹⁶ Az 1595. évi felső-magyarországi cikkek VI. cikke: „Különben a nem tanulók és hanyagok és a szentírásban jobban-jobban elő nem haladók, mint haszontalan béres szolgák fognak elűzetni.”¹⁷

A 17. századi Erdélyből is van rá példa, hogy kemény feddésekkal szorítják a lelkészeket a Biblia megszerzésére. Az 1606. évi Ruber-féle kánonok 2. pontja szerint:

„Bibliát és más bibliára tartozó könyveket szerezzenek magoknak. Akiknek Bibliájok nincs, első ízben megintessenek, azután 6 frtra büntetessenek, végre hivataloktól megfosztassanak.”¹⁸

Az 1629. június 17-i váradi zsinat során úgy határoztak, hogy „amelyik lelkésznek subája van, de Bibliája nincs, azt el kell venni, s annak árán Bibliát kell szerezni. Ha pedig sem subája, sem Bibliája, hivatalától meg kell fosztani”.¹⁹ Ezt az elvet ismételte meg az 1633. február 6-i tasnádi generális zsinat, amely a vizitátor esperesek feladatául tette:

„Hogyha a lelképásztorsághoz szükséges könyvek nincsenek [ti. a lelkészeknek], ellenben rókaprémés subájuk van, az esperes adja el a subát és szerezzon be az árán Szentírást és más szükséges könyveket.”²⁰

Az 1649. évi Geleji-kánonok XLVIII. cikke szerint a lectio continua során a lelkész és gyülekezete együtt „olvasták” a Szentírás könyveit:

„A lelkészek minden egyes közkönyörgés után a Bibliából egy-egy részt a nép előtt a szószékről nyilvánosan felolvassanak, még pedig a reggeli könyörgés után az Ó-, az estveli után pedig az Újtestamentomból, a szent könyvek sorozata szerint, melyek midőn végig vannak olvasva, ismét elől kezdendők, és így azon kegyes olvasás az egyházakban szakadatlan renddel folytatandó: hogy így a Szentírás gyakori hallgatásából a hívek a mennyei tudományban és keresztyéni kegyességben naponta üdvösen öregbülhessenek. Amely igehirdetők azért ez annyira

¹⁵ KISS, 1881. 691. p.

¹⁶ KISS, 1881. 696. p., idézi: BARCZA-SZIGETI, 1985. 341. p.

¹⁷ KISS, 1881. 711. p.

¹⁸ Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsínatainak végzései kivonatban. I. Közli: Szilágyi István. In: *Magyar Protestans Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1872. 1–2. sz. 1–9. p., 3. p.

¹⁹ DIENES, 2006. 31–42. p.

²⁰ RÉVÉSZ IMRE: Biblia és suba. (A parókiális könyvtárak legrégebbi történetéből.) In: *Igazság és Élet*, 1937. 358–360. p.

kegyes és szent munka folytatását vakmerően elhanyagolják, az egyház szigorú eljárását el nem kerülik.”²¹

A fenti előírásokat inkább alapvető elvárásként értelmezhetjük, mint szankciók alapjaként, hiszen hogyan is szolgálhatott volna egy református lelkész Biblia nélkül? A szigorú rendelkezések végrehajtására kevés adat ismert. 1650-ben például a nagyenyedi traktus meghagyta a csekelaki lelkésznek, hogy ha nem szerez Bibliát a következő partialis gyűlésre, nem kap eklézsiát.²²

Mi állhatott e mögött? Többnyire nem arról lehet szó, hogy hanyag lelkészek szolgáltak, akik nem vették komolyan a „Sola Scriptura” elvét, akiket egyházi jogi eszközökkel kellett rábírn az Ige olvasására és hirdetésére. A magyarizációt inkább a korabeli könyvpiac működésében kell keresnünk. Magyar nyelvű Bibliából még a 17. század közepén is hiány volt. Erről tanúskodik Örvedi Molnár Ferenc, aki jászberényi rektorsága idején, 1663–1664-ben azért nem tudta elkészíteni a bibliai könyvek verses kivonatát, mert nem volt magyar Bibliája.²³ Ugyanekkor Komáromi Csipkés György is feljegyezte, hogy a lelkészek közül sem volt mindenkinek Bibliája.²⁴ Tofeusz Mihály erdélyi püspök azért küldte Tótfalusi Kis Miklóst Németalföldre, mert „látta [...] a hazai nyelvünkön nyomtatott Szentírás nyomorúságos hiányát”.²⁵ A kis példányszámban készülő, ezért nehezen és drágán hozzáférhető hazai nyomtatványok mellett érthető, ha eleve kevesen jutottak magyar nyelvű könyvhöz. A Vízolyi Biblia ára a megjelenés utáni évtizedekben meglehetősen borsos volt, közel három hízott ökor árán lehetett csak kapni.²⁶ A Váradi Bibliát 10-12 forintra tartották,²⁷ Tótfalusi néhány évtizeddel később aranyos Újtestamentomát 2 forintra, a teljes Bibliát 5 forintra limitálta.²⁸ A régebbi, használt kötetek általában olcsóbbak voltak, szemben az új, legfrissebb tudományos eredményeket tartalmazó, modernnek számító kiadásokkal, így juthattak viszonylag kevés pénzért a külföldön tömegével nyomott latin Bibliához a peregrinusok.

Az *Adattárakban* található református lelkészi könyvjegyzékek közül hét esetben tüntették fel az összeírt bibliák árát 1610 és 1748 között. Nem volt mellékes, hogy a kötet a megjelenése után mennyi idővel került a tulajdonoshoz. Ezt látjuk az elsőként 1705-ben kiadott Van der Hooght-féle

²¹ GELEJI KATONA ISTVÁN: Egyházi kánonok, melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatahoz képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett, Ford.: Kiss Áron. Kecskemét, 1875. 22–23. p.

²² CZEGLÉDY, 1990. 142. p.

²³ ÖRVENDI MOLNÁR FERENC: Lelki tár-ház avagy Az O es Uj Testamentum canonicus könyveinek rövid summái. Debrecen, 1666. (:::r – :::v) ívek. Idézi: FEKETE, 1985. 346. p.

²⁴ HARSÁNYI ISTVÁN: A magyar biblia. Bp., 1927. (Bethlen könyvtár, 10–11.) 122. p. Idézi: CZEGLÉDY, 1990. 142. p.

²⁵ TÓTFALUSI KIS MIKLÓS: Apologia Bibliorum. Hasonmás és fordítása magyar nyelvre. Ford.: Fekete Csaba. Előszó: Makkai László. Bp., 1985. 133. p.

²⁶ CZEGLÉDY, 1990. 140. p.

²⁷ BOTTYÁN JÁNOS: A magyar Biblia évszázadai. Szerk.: Pecsuk Ottó. Sajtó alá rend.: Fekete Csaba. Bp., 2009. 79. p.

²⁸ Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Szerk.: Jakó Zsigmond. Bukarest, 1974. (továbbiakban: JAKÓ, 1974.) 170–171. p.

héber nyelvű Bibliánál, amely 1714 körül már Magyarországon került öszszeírásra, 7 forint értékben.²⁹ Piscator először 1602–1604-ben megjelent német fordítását néhány évvel később Miskolci Csulyak István szintén 7 forintra becsülte.³⁰ Ennél jóval olcsóbban is lehetett Németalföldön Bibliát venni, Tótfalusi szerint a frissen nyomott latin kiadások mindössze 1-1 talléron keltek el.³¹ Tunyogi Miklós a 17. század végén 6 forintot és 51 stivert (1 gulden = 20 stiver) fizetett a görög és latin nyelvű fordításokért.³² Az átlagár a jegyzékek tanúsága szerint 2-4 forint között mozgott. Lelkészeink jövedelme sok tényezőtől függött, amelyet pénzben és természetben (kaszáló, szántó, termények, bor, jószágok) kaptak. Sok múlott a gyülekezet vagy a patrónus anyagi helyzetén, a település nagyságán, valamint a korábbi lelkészek idején kialakult szokásokon. A 17. század első felében a tokaji lelkész jövedelmének részeit még felsorolni is hosszú lenne, csak a temetési prédikációért 1 forint járt neki.³³ A Bánhorvátiban parentáló kollégája 40 dénárt,³⁴ az abaúji Ósvához tartozó Alsó- és Felsőcsályon már csak 12 dénárt³⁵ (1 forint = 100 dénár) kapott. Az esketésért általában ennél kevesebb, többnyire 12 dénár járt. A 18. század közepén a debreceni lelkész fizetése csak készpénzben volt 183 forint 20 krajcár,³⁶ de figyelembe kell venni az időközben bekövetkező inflációt is. Vagyis az anyagi helyzetük elvben lehetővé tette a bibliavásárlást, különösen akkor, ha „jobb helyen” szolgáltak.

Szenci Molnár Albert 1608-ban arról panaszkodott, hogy a lelkészeknek „egyedül ez ideig egyéb keresztyén nemzetek között az deák könyvekből kellett az Szentírást az nép előtt magyarázniok”.³⁷ A 16–17. században bevett gyakorlat volt idegen nyelvű Szentírásból fordítani a locusokat a szószerkeken. Ugyanakkor nem volt bőséges a kínálat a Nyugat-Európában nyomtatott Bibliákból sem, amelyért szintén a könyvkereskedelem nehézségeit okolhatjuk. A hazai értelmiség a kora újkor századaiban is jórészt még a középkor végén kialakult módon juthatott olvasnivalóhoz: nyugati kapcsolatokkal rendelkező kalmárok, peregrinus diákok, hagyatékok és ajándékozás útján. A külföldről érkező protestáns irodalmat tartalmazó könyves szállítmányokat a cenzúra igyekezett ellenőrizni, ami tovább nehe-

²⁹ Magyarországi magánkönyvtárak, IV. Pótlások. Szerk.: Monok István. Sajtó alá rend.: Bajáki Rita et al. Bp., 2009. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4.) (továbbiakban: Adattár, 13/4.) 248–252. p.

³⁰ Magyarországi magánkönyvtárak I. (1533–1657). Szerk.: Monok István. Sajtó alá rend.: Varga András. Bp.–Szeged, 1986. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 13.) (továbbiakban: Adattár, 13.) 61–78. p.

³¹ JAKÓ, 1974. 307. p.

³² Adattár, 13/4. 248–252. p.

³³ Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század. Szerk.: Dienes Dénes. Bp., 2001. (Millenniumi magyar történelem. Források.) 18–19. p.

³⁴ Uo. 90–91. p.

³⁵ Uo. 24. p.

³⁶ RÁCZ ISTVÁN: Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága. Debrecen, 1997. 118–119.

³⁷ Ld.: ZVARA EDINA: „Az keresztyén olvasóknak”. Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból. Bp., 2003. (Régi magyar könyvtár. Források, 14.) 192. p.

zította a beszerzést. Közismert példa erre a Komáromi Csipkés-bibliák sorsa, amelyeket a határon (a szállítmányt kísérő két diák több mint 300 könyvével együtt) elkoboztak.³⁸

Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a lelkészek használhatták a gyülekezet példányát is. Kevés jegyzékszerű forrás maradt fenn az egyházközségi könyvtárakról, de ezeken mindig szerepelnek bibliák. 1674-ben, amikor Nagyszombat város tanácsa lefoglalta a református egyház javait, egy Váradi Bibliát és két Baselben kiadott latin Bibliát is konfiskáltak.³⁹ A három évvel később keletkezett „Gyöngyösi Reformata Ecclesia lajstroma” két Váradi Bibliát, egy Vulgatát és egy Junius–Tremelius-féle kiadást tartalmaz.⁴⁰ Ismerjük a kolozsvári hóstáti templom ellopott, majd megkerült Váradi Bibliájának történetét is, amelyet a tolvaj a prédikálószelekről vitt el 1753-ban.⁴¹ A példák alapján feltételezhető, hogy 17. század végétől a tehetősebb gyülekezetek már maguk is tartottak egy vagy több példányt a Szentírásból. Ahogyan a gyülekezet tulajdonában lévő graduálokat és klenódiumokat, úgy a nyomtatott Bibliát is napi rendszerességgel használhatták a helyi lelkészek, ezek pedig nem vándoroltak új és új eklézsiába a lelkész távozásával, hanem mindig helyben maradtak, hogy a közösség hasznára legyenek.

Bibliák a lelkészi jegyzékeken

A lelkészek Bibliái közül napjainkban leginkább azokat ismerhetjük, amelyek bekerültek egy nagyobb gyűjteménybe, a többi szétszóródott, megsemmisült. Sárospataktól Debrecenig, Kolozsvártól Pápáig őrzik a műemlék könyvtárak a többnyire hagyatékból származó köteteket. A hozzáférhető állományuk viszont az elmúlt évszázadokban jelentős változásokon ment át (az állományrendezéssel járó selejtezés, használtkönyvaukciók, pusztulás), így az eredetileg létező könyvállomány töredékét láthatjuk. A 16–18. század folyamán készült jegyzékek viszont pillanattfelvételként őrzik a gyűjtemények korabeli képét, így vizsgálat alá vonhatjuk az egykor létezett könyvtárak legalább egy részét.

A magánkönyvtárakról készült listák közül csak azokat vettem vizsgálat alá, amelyek tulajdonosa dokumentálhatóan lelkészi hivatalt is viselt. Az 1597 és 1748 közötti időszakból 51 lelkész 61 jegyzékét ismerjük, összesen mintegy 4.200 tétellel. A jegyzékenként felvett átlagosan 70 tétel nagyjából megfeleltethető a református papi könyvtárak méretének. Ezek egy csoportja több szempontból nem vizsgálható, hiszen vagy autobibliográfia (Debreceni Kalocsa János, Szathmárnémethi Mihály, Komáromi Csipkés György esetében), vagy annyira hiányos, hogy semmiképpen nem tükröz-

³⁸ MONOK ISTVÁN: A magyarországi könyvbehozatal ellenőrzése a 18. század elején. Esettanulmány. In: Vándorutak – múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Szerk.: Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit. Bp., 2003. 555–557. p.

³⁹ Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750. Szerk.: Monok István. Sajtó alá rend.: Oláh Róbert. Bp., 2009. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2.) (továbbiakban: Adattár, 19/2.) 248–251. p.

⁴⁰ Adattár, 19/2. 225–232. p.

⁴¹ SIPOS GÁBOR: Reformata Transylvaniaica. Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez. Kolozsvár, 2012. 283–290. p.

heti a tulajdonos teljes szellemi fegyvertárát. Nem tartalmaz Bibliát a lelkészi jegyzékek közel harmada (19 jegyzék), főként a kisebbek, amelyek gyakran töredékesek is. Alig egy tucatnyi száz tétel fölötti jegyzék ismert. A források többsége valamelyik református kollégium (Debrecen, Sárospatak, Marosvásárhely, Kolozsvár) javára tett ajándékozás vagy hagyatékozás alkalmából készült.

A meglehetősen mostoha dokumentáltság ellenére mit mondhatunk a lelkészek Bibliával való ellátottságáról? Összesen 153 Biblia szerepel a jegyzékeken, az összes tétel 3,6%-a. Emellett meg kell jegyezni, hogy nagyszámú kommentárt és segédkönyvet (lexikonokat, szótárakat, exegetikai elméleti munkákat) is feljegyeztek az összeírók. A kommentárok mellett a perikópák és a postillák is nagyszámú bibliai szöveget tartalmaztak, három-négy ilyen kötetrel már elboldogulhattak a prédikátorok a gyülekezetekben.

Milyen nyelven olvashatták a Szentírást a kora újkori lelkészek? Erre is választ találunk a forrásokban. A nyelvi megoszlást vizsgálva (a többnyelvű kiadásokat külön is felvéve) azt tapasztaljuk, hogy természetes módon a részben vagy egészében latin nyelvű Bibliából volt a legtöbb a parókiákon, összesen 53 tétel. Emellett 31 görög, 29 héber és egy szír nyelvű Szentírást találtam. 20 magyar nyelvű Újszövetségre, teljes Szentírásra vagy részfordításra bukkantam. Az élő idegen nyelvűek között 5 angol, 4 német, 2 francia Bibliát örökítettek meg. Ezen kívül találunk még 4 poliglott kiadást is. További 4 esetben annyira kevés adatot közöltek az összeírók („Biblia” vagy „Testamentum”), hogy lehetetlen megállapítani a mű nyelvét. Vagyis háromból egy latin, minden ötödik görög vagy héber nyelvű volt, s hét-nyolc Bibliára mindössze egyetlen magyar Szentírás jutott.

Mennyire voltak abban az időben „modernek” a lelkészek bibliái? A kiadások azonosítása a legtöbb esetben szinte lehetetlen. A leírók megelégedtek a „Testamentum Latinum” vagy a „Biblia Hebraica Leusdenis” megjegyzésekkel, hiszen a lajstromozás célja nem a mai szabványoknak megfelelő katalogizálás volt, hanem általában az, hogy egy adott számú könyvből visszakereshető legyen a kötet. Ehhez pedig elegendő volt a gerincen olvasható felirat lemásolása, tollba mondása, vagy a cím egy részének kivonatolása. Feltűnő ugyanakkor többek között Erasmus Újszövetségének, Sebastian Münster héber Bibliájának és a fontos többnyelvű kiadások (A Walton-féle Londoni-, és a Párizsi Poliglott) hiánya. Elképzelhető, hogy ezek is jelen voltak, mindössze a rövidített leírásokban nem jelölték őket.

Ahogy látni fogjuk, a jegyzékeken feltűnnek a 16–17. századi bibliafilológia kiváló darabjai (Santes Pagninus, Benedictus Arias Montanus, Robertus Stephanus, Immanuel Tremellius, Junius Franciscus, Theodore de Bèze, az idősebb Johannes Buxtorf, Johannes Leusden, Stephanus Curcellaeus munkái) és a reformáció szellemében fogant különböző nemzeti nyelvű fordítások (Károlyi Gáspár és társai, valamint Johannes Piscator műve) is.

Az egyes gyűjtemények jellemzői

A Bibliák bemutatása mellett fontosnak tartom a hozzájuk kapcsolódó adatok ismertetését, mivel pótolhatatlan részletekkel szolgálnak a prédiká-

tori könyvtárak történetéhez, a kötetek bekerüléséhez és olykor használatahoz is.

Időrendben haladva a legkorábban Károlyi Gáspár (1530k.–1591) abaúji esperes hagyatékában találkozunk a Szentírással. A Vizsolyi Biblia fordítója kassai könyveinek egy részét felesége, Szóts Anna örökölte. Szóts Anna és második férje, a szintén lelkész Sárközi Tóth János halála után Károlyi leányához, Annához kerültek az „attyától maradt könyvek” 1597-ben.⁴² Tudjuk azt is, hogy Károlyi másik, Kata nevű lányára szállott 1592. január 3-án Göncön „az Biliabol, az mel biblianak dolgat az zegyn Caspar wram weghez wyth 20 biblia”.⁴³ Vagyis 1592 és 1597 között több mint két tucat, részben még bekötetlen példány volt a család birtokában. Ezeket csak fenntartással vehetjük figyelembe a statisztikai elemzés során, mivel nem lelkészi használatban voltak az összeíráskor. Talán éppen azt a Jeromos-féle Vulgatát örökölte Anna lánya, amelyet Károlyi a fordítás közben használt, továbbá egy azonosíthatatlan „Testamentom” is volt a hagyatékban.

Miskolci Csulyak István (1575–1646) olaszliszakai lelkész, zempléni esperes 393 tételes könyvjegyzéke minden szempontból az egyik legizgalmasabb 17. századi református papi könyvtár. Eredetileg az 1601 és 1602 között, külföldön vásárolt könyveit vezette a naplójában, majd a listát tovább bővítette az újonnan beszerzett kötetekkel.⁴⁴ Jegyzékén nem kevesebb, mint tíz Bibliát örökített meg Miskolci Csulyak, kettő kivételével pedig nem csak a méretüket, hanem az impresszumukat és a kötetek ajándékozóját is feltüntette, így közelebbről is megvizsgálhatjuk a köteteket. Két Junius–Tremellius-féle fordítása is volt,⁴⁵ a kisebbik Tornai Pap István ajándéka-ként került a könyvtárába.⁴⁶ A Vulgata második, nyolcadrét alakú 1591-es baseli kiadását átengedte Szepsi János⁴⁷ liszakai rektornak. A Beza-féle Újszövetségből három példánya is volt, az 1624. évi amsterdami kiadást Flórián Mihály liszakai rektortól, a huszonnegyedrét alakút Miskolci Puah

⁴² Adattár, 13. 57. p. Károlyi 1556-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre. 1562-ben Szatmáron, 1563-tól Göncön lelkészkedett. 1584 és 1587 között Tállyán szolgált, majd visszatért Göncre. Ld.: ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. és bőv. kiad.) (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.) 297. p.

⁴³ A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése. Sajtó alá rend.: Herner János – Monok István. Szeged, 1983. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.) 112–113. p.

⁴⁴ Adattár, 13. 61–78. p. Miskolci Csulyak István Bodrogkeresztúron, Patakon, Sátoraljaújhegyen, majd Thököly Miklós nevelőjeként 1600-tól Patakon, 1601-től Görlitzben, 1603-tól Heidelbergben tanult. 1607-ben Tarcalon volt rektor, 1608-tól Szerencsen, 1612-től Miskolcon, 1616-tól Liszkán lelkészkedett. 1629-től haláláig zempléni esperes volt.

⁴⁵ Negyedrét: Hanau, 1602.; nyolcadrét: Amsterdam, 1631., „cum n(otis) T(heodori) Bezae”, aranyozott fekete kötésben.

⁴⁶ Tornai Pap István (1602–?), egykori pataki diák az 1620-as évek végén rektorkodott Olaszliszka, Miskolci Csulyak lelkészsége alatt. Életére ld.: ZOVÁNYI, 1977. 651. p.

⁴⁷ A közeli Telkibányán 1624-ben szolgált egy Szepes/Szepesi W. János nevű lelkész, nevét emléktábla örökítette meg a templom falán. Ld.: VÁRADY JÓZSEF: Tiszáninnen református templomai színesben. Debrecen, 2006. 545. p.

Páltól kapta.⁴⁸ A harmadik, görög-latin Újtestamentum 1590-es genfi kiadását 12 aranyra becsülte. Zsibvásáron darabonként mindössze 10 batzenért (1 forint = 15 batzen) jutott hozzá két görög Újszövetségéhez.⁴⁹ Egyetlen negyedrést alakú héber Bibliája Antwerpenben jelent meg. Hazaérkezése után ajándékozta sógorának, a „kellemetlen egyéniségű, komor” Váci Gergely újhelyi rektornak⁵⁰ Piscator német nyelvű fordítását ikertestvérének, Miskolci Csulyak Jánosnak pedig egy tizenkettősrészt alakú kis Bibliát.⁵¹ Szenci Molnár Alberttel folytatott levelezéséből tudunk róla, hogy szerzett egy példányt a frissen megjelent Hanau Bibliából, feltehetően az általa megadott kötésben,⁵² amely viszont nem szerepel a jegyzékén.

Geleji Katona István (1589–1649) erdélyi szuperintendens 1615 novemberétől 1617-ig, majd Bethlen István (Bethlen Gábor fejedelem unokaöccse) nevelőjeként 1619 tavaszától 1620 őszéig tartózkodott Heidelbergben, ekkor készült a jegyzéke.⁵³ Peregrinációja idején beszerzett 160 könyve között 5 Bibliát találunk. Ebből 3 latin (egy folio méretű Junius–Tremellius, egy negyedrést Pagninus és egy nyolcadrészt alakú Vulgata), egy görög-latin bilíngvis Beza-féle kiadás nyolcadrészt alakban, egy pedig Szenci Molnár Albert Oppenheimi Bibliája.

Károlyi Benedek (?–1631) a szatmári vár lelkésze volt 1630 és 1631 között. Könyveiből 38 kötetet vásároltak meg Bethlen Gábor költségén a szatmári iskola részére, ez volt az alapja az 1610 és 1754 között középfokú iskolaként működő intézmény könyvtárának.⁵⁴ A fejedelem támogatásával két Biblia is került a Kollégiumba: egy Vulgata és egy Beza-féle Újszövetség.

⁴⁸ Nagyszombatban és Patakon tanult, 1608 után Liszkán rektorkodott, 1622/23 körül Oderafrankfurtban, majd Franekerben peregrinált. 1633-tól Ungváron volt lelkész-esperes. ZOVÁNYI, 1977. 408. p. Zoványinál „Puha”-ként, Szinnyeieinél „Pvach”-ként szerepel. Ld.: SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. Bp., 1891–1914. XI. köt. 202. col.

⁴⁹ Az egyik a Stephanus-féle 1586. évi kiadás.

⁵⁰ SZABÓ ANDRÁS: Melanchthontól Lipsiusig. Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon, 1562–1598. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1986. 5. sz. 497. p.

⁵¹ Váci Gergely felesége, Póli Dorottya Miskolci Csulyak István nővére volt.

⁵² PÉCSÉLI KIRÁLY IMRE: Miskolci Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei. Sajtó alá rend.: Jenei Ferenc – Klaniczai Tibor – Kovács József – Stoll Béla. Bp., 1962. (Régi magyar költők tára, XVII. század, 2.) 320. p.

⁵³ Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. Sajtó alá rend.: Monok István – Németh Noémi – Varga András. Szeged, 1994. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.) (továbbiakban: Adattár, 16/3.) 3–8. p. Geleji pataki diákként a seniorságig vitte, majd Beregszászon rektorkodott. 1615 novemberében iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1617-től rektor volt Gyulafehérváron, majd 1619–1620-ban újra Heidelbergbe ment. 1621-től Bethlen Gábor, majd Rákóczi György udvari papja volt. 1633-ban erdélyi püspöknek választották. ZOVÁNYI, 1977. 213–214. p.

⁵⁴ Partiumi könyvesházak, 1623–1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah) Szerk.: Monok István – Varga András. Sajtó alá rend.: Fekete Csaba et al. Bp.–Szeged, 1988. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 14.) (továbbiakban: Adattár, 14.) 328–329. p.

Alvinci Péter (1570k.–1634) kassai prédikátor a könyveit Kassa városára hagyta azzal a kikötéssel, hogy özvegye, Muttnoky Anna azok hasznélvezetében maradjon.⁵⁵ Halála után 11 évvel, 1645-ben az özvegy hagyatékában fennmaradt 30 tételből egyetlen „deák” Bibliát írtak össze 3 forint 37 dénár értékben.

Csulai György (?–1660) erdélyi szuperintendens 1650 és 1653 között több alkalommal adományozott könyveket a Marosvásárhelyi Kollégiumnak, az ekkor készült jegyzékeken összesen 51 tételt találunk.⁵⁶ Feljegyeztek egy negyedréte alakú Pagninus-féle Bibliát és egy magyar nyelvű Újszövetséget is (Heltai, Sylvester, Melius vagy Szenci fordításában).

Demétei András (?–1657 k.) eperjesi lelkész hagyatéki leltárban fennmaradt könyvjegyzéke 1657. február 22-én keletkezett.⁵⁷ A 74 tétel között a 67. helyen találjuk görög nyelvű Újtestamentumát.

Tarczali Bogdány Péter (?–1674) szatmári esperes 256 művet hagyott a szatmári Kollégiumra, de ennél akár nagyobb is lehetett a könyvtára.⁵⁸ Hét Bibliájából egy a Junius–Tremellius-féle latin, két latin–görög bilingvis (az egyik zürichi) kiadás. Két héber Ó- és egy görög Újszövetségből álló kötete, egy német nyelvű és egy Váradai Bibliája is volt.

Barcsai Ákos udvari papja, idősebb Csengery István (1628–1671) árvái a kolozsvári Kollégiumban kapták kézhez apjuk 14 kötetét.⁵⁹ Az ifjabb István és Efraim a tankönyvek mellett egy „Görögh Testamentum”-ot is használhattak 1674 után.

Szepesi György (?–?) kutyfalvi lelkész 1680 és 1690 körül 43 könyvet adományozott a marosvásárhelyi Kollégiumnak,⁶⁰ köztük egy Amsterdamban nyomtatott magyar Bibliát. Ez vagy a Jansson-féle (1645), sok hibával megjelent, vagy az újonnan kiadott, Tótfalusi-féle (1685) korrigált kiadás lehetett.

⁵⁵ Adattár, 13. 152–153. p. Alvinczi Nagyenyeden és Váradon, 1598-tól, 1600-tól Heidelbergben tanult. 1601-től Debrecenben rektorkodott, 1603-tól Váradon lelkészkedett, ahol a következő évben bihari esperessé választották. 1605-től Nagykerekiben, 1606-tól Kassán szolgált. ZOVÁNYI, 1977. 23. p.

⁵⁶ Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend.: Monok István – Németh Noémi – Tonk Sándor. Szeged, 1991. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2.) (továbbiakban: Adattár, 16/2.) 91–92. p. Csulai Debrecenben, majd 1619-ben Heidelbergben tanult. Gyulafehérváron tanított, majd Székelyudvarhelyre ment lelkésznek, ahol esperesnek is megválasztották. 1627-től Enyeden volt lelkész, ahol szintén esperessé választották. 1635-ben gyulafehérvári lelkésznek és a fejedelem udvari papjává hívták el. 1650-ben püspökké választották. ZOVÁNYI, 1977. 130. p.

⁵⁷ Adattár, 13. 180–182. p.

⁵⁸ Adattár, 14. 356–363. p. Tarczali Szatmáron és Csengeren lelkészkedett, 1660-ban megválasztották a szatmári egyházmegye esperesének. 1661-ben tért vissza Szatmárra, ahol a vár lelkészeként is szolgált. Könyveire ld.: BURA LÁSZLÓ: Könyvek és könyvtárak Szatmáron és Németiben. A XVII. századtól a XIX. század közepéig. Csíkszereda, 2004. 23–26. p.

⁵⁹ Adattár, 16/3. 124–125. p. Csengery Nagyenyeden is tanított.

⁶⁰ Adattár, 16/2. 98–99. p.

Tunyogi Miklós (1655 k.–1714 után) tiszaladányi lelkész németalföldi peregrinációját dokumentáló albumában fennmaradt jegyzékén található mindkét Bibliáját Amsterdamban vásárolta.⁶¹

Tofeus Mihály (1624–1684) erdélyi püspök, Apafi Mihály udvari papja könyveinek jegyzékét a halála után Németalföldre küldték, ahol 1697-ben másolat készült róla.⁶² A 351 tételből álló listán 13 Biblia azonosítható. A latin verziók közül a Junius–Tremellius-, a Castellio- és a Pagninus–Vatablus-féle szövegekkel találkozunk. Összesen 5 különböző héber Bibliája is volt. Két példány a Buxtorf-, egy Bomberg-féle Bibliából, és feltehetően két görög-héber bilingvis kiadás. Tofeus vonzódását a prófétai szerephez, valamint jártasságát a rabbinikus szerzők terén korábban már Kathona Géza kimutatta. Ehhez, valamint a puritanizmus és a coccejanizmus korában felértékelődő Ószövetség-tanulmányozáshoz kapcsolódhatott a héber Bibliák iránti érdeklődése.⁶³ A görög Újszövetsége mellett egy francia és egy angol nyelvű Szentírást is forgathatott. Egy párizsi kiadású, kommentárokkal készült Bibliája (a Párizsi Poliglott Biblia?) mellett Melius „Job könyvének régi Magyar fordítása” (Várad, 1565) is gazdagította a gyűjteményét.

Hasonlóan impozáns, 307 tételes jegyzék maradt ránk (Nagy)Borosnyai János (1665–1715) vizaknai lelkész könyveiről az 1698 és 1704 közötti időszakból. A fiatal Borosnyai 1683-tól Bethlen Miklós fiának, Mihálynak volt a nevelője, őt kísérte Oderafrankfurtba (1691) és Franekerbe (1692) peregrinálni.⁶⁴ A fiatal főnemes mellett nevelősködő Borosnyainak nemigen voltak anyagi gondjai, így megengedhette magának, hogy kedvére válogasson a nyugat-európai könyvpiacra. Külföldön juthatott hozzá az Antwerpeni Poliglott Bibliához, valamint a Josephus Athias-féle fordítás két különböző verziójához.⁶⁵ További három latin Bibliája mellé egy görög Újszövetséget (Beza), angol, valamint francia nyelvű

⁶¹ Magyarországi magánkönyvtárak II. (1580–1721). Szerk.: Monok István. Sajtó alá rend.: Farkas Gábor et al. Szeged, 1992. (Adattár a kora újkori szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2.) (továbbiakban: Adattár, 13/2.) 109. p.; Adattár, 13/4. 248–252. p. Szatmári és debreceni tanulmányai után 1680 és 1681 között Franekerben és Leidenben peregrinált. Hazatérése után tarcali, szepsi, hejcei, báji rektor, majd tiszaladányi lelkész volt. Ld.: BOZZAY RÉKA – LADÁNYI SÁNDOR: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. *Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten*, 1595–1918. Bp., 2007. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15) (továbbiakban: BOZZAY–LADÁNYI, 2007.) 453., 2880. p.

⁶² Adattár, 16/3. 89–97. p. Tofeus 1646-tól Franekerben, 1647-től Harderwijkben, majd Leidenben tanult. Hazatérve előbb Váradon, majd 1652-től Patakon tanár. 1653-tól Bodrogkeresztúron, 1656-tól Bihardiószegen, 1658-tól Szatmáron lelkészkedett. 1665-től Apafi udvari papja, 1679-től erdélyi püspök volt. Ld.: ZOVÁNYI, 1977. 643–644. p.

⁶³ Ld.: KATHONA GÉZA: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban. In: *Irodalom és ideológia a 16–18. században*. Szerk.: Varjas Béla. Bp., 1987. 401–426. p.

⁶⁴ Adattár, 16/3. 272–280. p. Borosnyai Enyeden subscribált 1683. márc. 13-án. Bethlen Mihály nevelőjeként 1691 szeptemberében Oderafrankfurtban, 1692 novemberében Franekerben iratkozott be. Vizaknán lelkészkedett.

⁶⁵ „Cum Graec(is)”, illetve „sine Graec(is)”.

fordítást is beszerezett. Itthon vásárolhatta két magyar nyelvű Szentírását, az egyiket „Pergamenben”, a másikat „aranyoson” kötve.

Détsei János (?–1742 k.) fogarasi prédikátor, majd hunyadi lelkész–esperes könyveiről négy különböző jegyzék maradt ránk, feltehetően mind-egyik élete első, peregrinációja idejére eső feléből.⁶⁶ A források összefésülése után a száznál több kötetből 5 különböző Bibliát emelhetünk ki. Váradi Bibliáját még itthon vásárolhatta, ez a példány 1704-ben „T(iszteletes/ekintetes?) Csaszar(?) uramnal” volt kölcsönadva. Szerzett egy Jablonksi-féle héber és egy Curcellaeus-féle görög nyelvű Szentírást is. Végül 1704 körül vásárolt egy latin és egy héber Bibliát összesen 9 forint 26 stiver értékben.

Szilágyi Péter és Bánfihunyadi Abacs Márton együtt tanultak Kolozsvárott, 1693 és 1695 között egymást váltották a seniori tisztségben, majd mindketten Németalföldön tanultak.⁶⁷ 1701 körül közösen adományoztak 8 kötetet a kolozsvári kollégiumnak, Beza görög–latin Újszövetségével együtt.

1704 körül „Tiszteletes [...] iretházi” uram megbízásából egy ismeretlen peregrinus diákunk Eperjesig szállított le 20 könyvet, köztük egy Nisselius-féle görög Újszövetséget.⁶⁸ A megbízó személye feltehetően azonos lehetett Nyiregyházi P. Sámuellel, aki 1700 júniusában iratkozott be a franekeri egyetemre.⁶⁹

Tatai János (1669–1725) Komárom megyei lelkész, esperes, önéletrajzíró könyveit a 17. század első harmadában írták össze.⁷⁰ A jegyzéken szerepel a Curcellaeus-féle népszerű görög Újtestamentum és egy szintén nyolcadrét alakú latin Biblia, amelyet a baseli Nicolaus Brylinger adott ki, valamint egy tizenkettedrét alakú Tótfalusi kiadás.

Négy Szepsi András is ismerünk a korszakból, közülük kettő biztosan adományozott könyveket a debreceni Kollégiumnak.⁷¹ Szepsi W. András (1603–1680) hagyatékáról pedig jegyzék készült. A provenienciája szerint külön őrzött Szepsi–tékában latin nyelvű Bibliákat találunk: a Vulgatát, annak Vatablus-féle verzióját, a Junius–Tremellius-féle, egy leuveni és egy

⁶⁶ Adattár, 16/3. 281–287. p. Détsi 1698 decemberében Oderafrankfurtban, 1700 januárjában Franekerben subscribált. 1731 és 1738 között Hunyadon lelkészkedett, esperes is volt. „A” jegyzéke: A Németalföldön vásárolt könyveiről 1698-ban. „B” jegyzéke: A kölcsönadott könyveiről 1704-ben. „C” jegyzéke: 1704 k. készült lista. „D” jegyzéke: vásárolt könyvek jegyzéke.

⁶⁷ Adattár, 16/2. 76. p. Bánfihunyadi 1693 és 94 között a kolozsvári Kollégium seniora volt, 1694 és 1696 között Franekerben tanult. Torockószentgyörgyi, ótordai lelkész, a nagyenyedi traktus jegyzője, majd 1728-tól esperese volt. Szilágyi 1694–1695-ben a kolozsvári Kollégium seniora volt, 1696-tól Franekerben peregrinált. A Kemény család udvari papja volt, majd 1711-től szentkirályi lelkész, 1716-tól enyedi professzor. Ld.: Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok, 1695–1700. Összeáll.: Font Zsuzsa. Szeged, 1989. (Fontes rerum scholasticarum, 3.) 367., 397. p.

⁶⁸ Adattár, 16/3. 291–292. p.

⁶⁹ BOZZAY–LADÁNYI, 2007. 612. p.

⁷⁰ Adattár, 13/2. 163–165. p.

⁷¹ Adattár, 14. 188–194. p. Szepsi W. András tokaji, ungvári, majd pataki lelkész volt. Ld.: FEKETE CSABA: Calvin irodalom a Debreceni Református Kollégiumban. In: Honnan – hová? Kálvin konferencia. Balatonfüred, 1995. április 4–6. Szerk.: Márkus Mihály – Karasszon István. Bp., 1996. 109. p.

ismeretlen kiadást. Ezekhez jön még Béza latin vagy görög nyelvű Újtestamentuma.

1708 júliusában Gernyeszegen lajstromoztatta Teleki Sándor a Nánási András árváit illető, korábban Besztercén őrzött könyveket. A 31 tétel csak egy részét jelenthette a teljes gyűjteménynek. Tulajdonosa valószínűleg azonos azzal a Nánási Andrással, aki huszti rektorsága után 1692–1693-ban Franekerben Bethlen Mihály tanuló társa volt.⁷² Egyetlen negyedréte alakú angol nyelvű Bibliáját is Németalföldön vásárolhatta.

1709 októberében a marosvásárhelyi Kollégium deákjai 42 tételes jegyzéken sorolták fel a Váji (Vayi) Ferenc (?–1709?) balavásári lelkész hagyatékát.⁷³ Őt Bibliája közül figyelmet érdemel az a kolligátum, amit az 1682-ben, Lipcsében megjelent Opitz-féle héber nyelvű kiadásból és az ugyanebben az évben, Utrechtben megjelent Leusden-féle görög Újszövetségből kötöttek egybe. Beza sokat használt görög-latin Újszövetségének 1580-as kiadása mellett egy latin Biblia és egy Curcellaeus-féle görög Újtestamentum tűnik fel, utóbbiakat az amsterdami Blaeu műhelyben nyomták (1633, 1655). Magyar nyelvű Újszövetségét Tótfalusi adta ki 1685-ben.

Eszéki T. István (1641k.–1707) kolozsvári prédikátor, udvarhelyi esperes 1707-ben 100 arannyal együtt könyvtára kétharmadát (204 mű) végrendeletében a hányattatott sorsú pataki Kollégiumra hagyta, 1720-ban készült róla jegyzék.⁷⁴ Az egyharmadát alma matere, a kolozsvári Kollégium kapta, ezt 1710 körül írták össze az ugyanabban az évben pestisben elhunyt helyi lelkész, Rozgonyi Pastoris/Pap János (1648/53–1710) széki esperes hagyatékával együtt.⁷⁵ Eszéki egész filológiai fegyvertárát testált a pataki Kollégiumra: az Arias Montanus által szerkesztett Antwerpeni Poliglott Biblia két kötetét, egy héber, egy latin és egy angol nyelvű Szentírást, egy görög evangéliumot, a kispróféták ismeretlen kiadását, valamint a Santes Pagninus által kiadott héber Psalteriumot. A Plantin-műhelyben készült héber Biblia ma is kézbe vehető Patakon. A Kolozsvárott összeírt

⁷² Adattár, 16/3. 155–156. p. Működött: 1685 és 1693 között.

⁷³ Adattár, 16/2. 111–113. p.

⁷⁴ Adattár, 14. 103–109. p. Eszéki előbb Szatmáron és Patakon, majd 1663 és 1667 között Franekerben, Groningenben, Utrechtben és Leidenben tanult. 1667. árpilis 25-től 1669 tavaszáig nagybányai rektor volt, 1671-ig aranyosmedgyesi, majd székelyudvarhelyi lelkész. Az udvarhelyi egyházmegye esperesévé is megválasztották. 1675 után zabolai, majd 1686 k. kézdivásárhelyi pap, 1696-tól dési lelkész volt.

⁷⁵ Adattár, 16/2. 68–69. p. Rozgonyi 1653-ban született, 1669 és 1670 között praepceptor volt a kolozsvári Kollégiumban. 1676 novemberétől Utrechtben, 1678 márciusától Leidenben iratkozott be, kétszer disputált. RMK. III. 2989., 3001. p. 1680–1685 között Székelyudvarhelyen rektorkodott. 1685-ben Kolozson, 1694 k. Széken szolgált. 1698 k. esperesnek választották meg. 1710 novemberében halhatott meg pestisben. A könyvei egy részét a szintén lelkész Rozgonyi Sutoris János nevű apjától örökölte (kézdivásárhelyi, nagyenyedi, ótordai pap, esperes). Ld.: HERPEI JÁNOS: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Szerk.: Keserű Bálint. Bp.–Szeged, 1965. 485–488. p. Rozgonyi P. János székelyudvarhelyi működésére ld. még: JAKÓ ZSIGMOND: A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története. In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976. (továbbiakban: JAKÓ, 1976.) 220–222. p.

hagyatékából is fennmaradt egy kötet: valószínűleg a Rozgonyié lehetett az Arias Montanus-féle héber Biblia.⁷⁶

A Teleki családnál, majd Püspökiben szolgált Szilágyi András (1683–1732), aki Franekerben vásárolt könyveinél egy latin és egy héber Bibliáról emlékezett meg.⁷⁷

Veresegyházi Tamás (1643–1716) tiszántúli püspök 10 könyvét hagyta Gyöngyösi Jó Mihályra, aki egy Leusden-féle héber és egy magyar Bibliával gazdagodott.⁷⁸ Két évvel később a debreceni Kollégiumra testált könyveit Debreceni Herceg János (1678–1713) professzor és Dállyai Vas János (1685 k.–1717) városi lelkész és professzor könyveivel vették állományba a könyvtáros deákok.⁷⁹ A 203 tételes közös jegyzéken 9 Biblia szerepel, ebből 4 példány a Curcellaeus-féle görög Újszövetségből. Buxtorf kétkötetes és Leusden egykötetes héber Bibliája mellett a Junius–Tremellius-féle latin kiadást, a Septuagintát, és egy szír nyelvű Testamentumot is találunk.

A nagy pestisjárványnak áldozatul esett Jenei Sámuel (?–1719 k.) székeludvarhelyi lelkész nem sokkal halála előtt a város Kollégiumának adományozott könyveiről 59 tételes jegyzék készült,⁸⁰ rajta egy héber-görög, és egy latin nyelvű Szentírással.

Pethő György (1683–1740 k.) noszlopi lelkész 1720 körül birtokolt könyveiről naplóbejegyzéséből értesülünk.⁸¹ Egy magyar és egy görög-latin Szentírás mellett a Vulgata Vatablus-féle verziója sorakozott a polcain.

Kecskeméti Sartoris János vagy Kecskeméti Selymes János lehetett a tulajdonosa azoknak a műveknek, amelyeket 1723-ban írtak össze a debreceni Kollégiumban. A pontos azonosítást megnehezíti, hogy ma mindkettőjüktől vannak kötetek az állományban.⁸² Egy Pagninus-féle és egy Junius–Tremellius-féle Bibliát találunk a 83 tételes forrásban.

A külföldi peregrináció jelentős anyagi terhet jelentett a deákoknak, a pénzszerű nem csak a külföldi tartózkodásuk idején keserítette meg az életüket, de követte őket Magyarországra is. Példa erre a 18. század legvégén Fogarasi Sámuel, aki göttingai tanulmányai alatt több száz forintos tartozást halmozott fel.⁸³ Csernáttoni Gajdó Dániel (1696–1749) az 1729. február 8-án kelt leveléhez csatolva 140 tételes jegyzéket küldött Teleki (I.) Sándornak (1679–1760). A „14. Nimet forint” adóssága fejében felajánlotta

⁷⁶ Adattár, 16/2. 82–86. p.

⁷⁷ Adattár, 16/3. 156–157. p.

⁷⁸ Adattár, 14. 323–324. p. Veresegyházi 1665-ben tógátus volt Debrecenben, majd Biharon rektorkodott. 1672 és 1674 között peregrinált (Odera-Frankfurt, Marburg, Zürich, Basel, orvosi tanulmányokat is folytatott). 1675–1676-ban Nagykárolyban, 1678–1680-ban Biharpüspökiben, 1680–1681-ben Biharon, 1684–1686-ban Szoboszlón, 1686–1709-ben Debrecenben lelkészkedett. 1711-től tiszántúli szuperintendens volt haláláig.

⁷⁹ Adattár, 14. 283–289. p.

⁸⁰ Adattár, 16/2. 211–212. p. Ld. még: JAKÓ, 1976. 222–223. p.

⁸¹ Adattár, 13/2. 195–197. p. Tápszentmiklósi rektor, cseszneki, szentkirályi, tápi, mihályházi, polányi, majd noszlopi lelkész volt. Naplójáról: TÓTH ENDRE: Lelkészi napló a 18. század elejéről. In: *Kálvinista Szemle*, 1931. 13. sz. 104. p.

⁸² Adattár, 14. 296., 301–303. p.

⁸³ FOGARASI SÁMUEL: Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás. (1770–1799) Szerk.: Juhász István. Bukarest, 1974. 285–287. p.

hogy válogasson, „ha valamelyik fog tetszeni a M(él)t(ó)s(á)g(os) Urnak, extractumban beküldvén, parantsollyon iránta”.⁸⁴ Teleki rendszeresen támogatta az erdélyi peregrinusokat, így két idősebb fiának enyedi praeceptorát, Csernátoni Gajdó Dánielt is. A külföldi út során keletkezett adósságáról több levelében is megemlékezett,⁸⁵ amiből Teleki kiséghette. Ezek egy részét a könyveiből igyekezett kiegyenlíteni Csernátoni. Nem tudjuk, hogy a pártfogója élt-e a lehetőséggel, de hozzájuthatott volna egy héber és egy latin Bibliához is.

Guthi András (1700k.–1737) tiszafüredi lelkész halála után 72 könyve került a debreceni Kollégiumba,⁸⁶ köztük egy viseltes Arias Montanus-féle poliglott, és egy latin Biblia.

Détsei Sámuel (1703–1761), a korábban már említett Détsei János fogarasi prédikátor fia 1742. július 22-én írta össze könyveit az omniáriumába.⁸⁷ A 93 tételes jegyzéken 3 Bibliát találunk: egy héber, egy görög és egy magyar nyelvűt.

A főkonzisztórium rendeletére Nádudvari P. Sámuel (?–1754) nagyenyedi református lelkész, marosvásárhelyi tanár könyveiről két összeírás is készült. Egy 1748 augusztusában, egy pedig a következő év januárjában.⁸⁸ Az elsón három Biblia, egy Nisselius-féle héber, egy német és egy angol nyelvű található – magyar viszont egy sem.

Konklúzió

A reformáció századában égető probléma volt a Könyvek Könyvének beszerzése, amely a jegyzékek tanúsága szerint a 18. század közepére már minden jelentős papi hagyatékban jelen volt. A könyvvásárlás során előnyt jelentett a külföldi tanulmányút, ahol a leendő lelkész a gazdag kínálatból maga válogathatta össze a későbbi szolgálatához szükséges műveket. A korabeli holland, német és svájci városokban működő nyomdák ontották magukból a könyveket, a 17. század végén egyedül Amsterdamban, egyet-

⁸⁴ Adattár, 16/3. 160–164. p. Csernátoni 1714-ben iratkozott be a nagyenyedi kollégiumba. Teleki (I.) Miklós és (II.) László praeceptora volt. 1722-ben Oderafrankfurtban, 1723 és 1725 között Leidenben peregrinált. BOZZAY-LADÁNYI, 2007. 2998. p. 1738-tól gyulafehérvári lelkészként szolgált. Halála évében az egyházmegye esperese volt.

⁸⁵ Peregrinuslevelek, 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szerk.: Hoffmann Gizella. Szeged, 1980. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6.) 185–194. p.

⁸⁶ Adattár, 14. 316–318. p. Debreceni tógás diák, majd hódmezővásárhelyi rektor. 1723–1725 között peregrinus Utrechtben, Groningenben. 1726 és 1731 között tiszacsegei, majd haláláig tiszafüredi lelkész volt.

⁸⁷ Adattár, 16/3. 319–321. p. Erdélyben többfelé, majd 1735 és 1737 között Marburgban tanult. Peregrinációjával és könyveivel kapcsolatban ld.: NÉMETH S. KATALIN: Détsei Sámuel emlékkönyve. In: Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk.: Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.) 351–361. p.

⁸⁸ Adattár, 16/3. 323–326. p. Zoványi Jenő szerint Nádudvari élete utolsó éveiben áttért katolikusnak és gróf Károlyi Ferenc szolgálatában állt. Bod Péter szerint Németalföldön visszatért reformátusnak és tanított.

len év alatt nyomtattak angol nyelvű Bibliából közel ötvenezret,⁸⁹ latinból pedig feltehetően ennek akár a többszörösét. Főként a külföldön végzett értelmiség gyűjteményeit vizsgálhattam, az ő körükben a „peregrinatio academica” hatására már a 17. század elején is természetes lehetett a Biblia birtoklása, a század végére pedig már több különböző nyelvű kiadást is tarthattak a könyvtárakban. Az itthon képzett (domidoctus) kollégáiknak jelenthetett nagyobb nehézséget a beszerzés, ők a hazai (használt) könyvpiacra és a kevés számú magyar nyelvű kiadásra voltak utalva. Igen nagy lehetett tehát a szakadék ebből a szempontból az esetenként lehetőség vagy forráshiány miatt Biblia nélkül maradó vidéki prédikátorok és a tucatnyi Szentírást is összegyűjtő egyházi vezetők között.

A vizsgált időszakban az anyanyelvű Bibliák aránya összességében 15% alatt maradt a latin, héber, görög és az élő idegen nyelvekkel szemben, ami szintén a ritkaságukra figyelmeztet. Csak a 18. század közepétől sűrűsödtek meg a magyar nyelvű kiadások,⁹⁰ amelyek a néhány ezres példányszámukkal csökkentették a korábbi bibliaéhséget. Ennek jeleit láthatjuk a vizitációs előírásokban is: az 1762. évi tiszántúli egyházlátogatási rend szerkesztői elvárták, hogy a lelkésznek legyen magyar, latin, héber, görög Bibliája, de emellett arra intették, hogy Károlyi szövegének felolvasása helyett „haszontalan magamutogatásból” (a korábbi gyakorlattal szemben) ne rögtönözzön fordítást a textusból, mert az megbotránkozthatná a gyülekezet azon tagjait, „kiknek a kezekben a Károlyi közönséges fordítása vagyon”.⁹¹

⁸⁹ JAKÓ, 1974. 307. p.

⁹⁰ Utrecht: 1730, 1737, 1747, 1765, 1794; Basel: 1750, 1751, 1764; Debrecen: 1749, 1767, 1789, 1799. A magyar Biblia 1000 éve. Biblia Sacra Hungarica. / Megjelenés éve. Online: <http://biblia.drk.hu/books/year> – 2013. október.

⁹¹ TÓTH ENDRE: A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak a rendje 1762-ből. Részlet a magyar református egyház igazgatásának történetéből. Debrecen, 1964. 18–21. p.

